

"בית הבחירה" לר' מנחם המאירי וגורלו

חיים סולוביצ'יק

מקובל לחשוב שספרי ר' מנחם המאירי ראו אור בפעם הראשונה במאה העשרים. קביעה זו נכונה אם מדובר בספרים שנדפסו בידי אברהם סופר מתוך כ"י פרמא 3551-3556, כ"י גדול בן שישה כרכים המכיל כמעט את כל "בית הבחירה" על הש"ס, ש"גילה" סופר בשנות העשרים של המאה הקודמת והוסיף להדפיס ממנו את חיבורי המאירי על רוב מסכתות הש"ס. ברם, עיון קל בספרי ביבליוגרפיה, אם ב"בית עקד ספרים" אם ב"שרי האלף", מלמד שמסכתות רבות של "בית הבחירה" נדפסו כבר במאה השמונה-עשרה. מסכת יבמות, לדוגמה, נדפסה בשנת 1754, יומא ב-1764, מגילה ב-1769, שבת ב-1794, נדרים, נזיר וסוטה בשנת 1795. ואולם לא שבו להדפיס אותן במאה שלאחריה אלא פעם אחת בלבד ("בית הבחירה" על מסכת מגילה נדפס פעמיים – בשנת 1810 ושוב ב-1860). דלות ההתעניינות בספרי המאירי בולטת לעומת גורלם של חידושי רשב"א או ריטב"א, גורל שתיאר י"מ תא-שמע במאמרו המצוין "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לש"ס"¹. עד המאה השמונה-עשרה נדפסו מכל חידושי ריטב"א רק חידושים על מסכת קידושין (1553). ההדפסה נעשתה סמוך לשרפת התלמוד, וכמעט לא נותר ממנה שריד. חידושי רשב"א נדפסו רק פעם אחת (בשנת 1523), והם על שלוש מסכתות: ברכות, גיטין וחולין. ברם, בשנת 1717 החל מדפיס אשכנזי בקושטא להדפיס את ספרי רשב"א. תחילה פרסם את חידושי רשב"א לקידושין, ובשנת 1720 הדפיס בכרך אחד את חידושי רשב"א למסכתות ראש השנה, מגילה, סוכה, יבמות, נדרים ובבא קמא. בשנת 1729 נדפסו באמסטרדם חידושי ריטב"א על עירובין, תענית, מועד קטן, כתובות ובבא מציעא. הספרים האלה עשו רושם רב, ומיד הוזרזו מדפיסים להוציא לאור את כל כתבי היד של חידושי רשב"א וריטב"א שהצליחו להשיג. בתוך מאה שנה נדפסו וחזרו ונדפסו כמעט כל חיבורי ר' שלמה אבן אדרת ור' יום טוב אלשביילי על הש"ס שהגיעו לידינו. אכן, גורל אחר היה לכרכי "בית הבחירה": הם נדפסו ונשכחו. עובדה זו אומרת דרשני.

1 קרית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 325-336; שב ונדפס באסופת מאמריו: כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 219-236.

ועוד זאת: גם ההדפסות של שרייבר בשנות השלושים והארבעים² של המאה הקודמת לא עוררו תשומת לב. רק במחצית השנייה של המאה העשרים החלו להתעניין ב"בית הבחירה", ומאז הופיעו הדפסות רבות של מהדירים ממהדירים שונים. מקצתם התחרו בשרייבר, ומקצתם המשיכו את מפעלו. מדוע התעלמו מחיבורי המאירי מאות בשנים, ורק ביובל השנים האחרונות החלו להתעניין בהם? לשם הסבר הדבר זקוקים אנו לשתי הקדמות.

א. סגנון רטורי וסגנון "גלוסטורי"

מקובלות שתי דרכים להצעת דברים בכתב. הדרך הראשונה היא המסה. מטרתה להציג לפני הקורא יחידה לוגית-אמנותית שכל אדם משכיל יכול לעקוב בה אחרי דברי מחברה, והצד האמנותי – הסגנון וצורת ההגשה – מחזק את המסר. בתבנית ספרותית זו יש סעיפי פתיחה, והם מעין מבוא לבעיה שתידון, פיתוח הרעיון עקב בצד אגודל ולבסוף סעיף המסכם את הטענות עם "פרורציה", חתימה נאה שנועדה להחזיר את המסקנה אל לב הקורא ולהותיר בו את רושמה. מקורו של סגנון רטורי זה בנאומי הנואמים היוונים (רטור ביוונית פירושו "נואם"), ובעת העתיקה הוא עיצב גם את הכתיבה. סגנון זה חזר וניעור בתקופת הרנסנס, ומאז הוא שולט בתרבות המערבית. לעומת הדרך הזאת, רווחה בימי הביניים תבנית אחרת של הצעת הדברים, ובה נכתבו הערות או השגות על טקסט, ואלה "תוספות" בעברית או "גלוסות" – רשימות בגיליון – בלטינית. אין בהשגה או ב"תוספות" שום מבוא או הקדמה ואף לא טענה רצופה וסעיפי סיכום, וכמובן, אין בהן "פרורציה". ההערה חולקת על נקודה מסוימת (המסומנת על ידי "דיבור המתחיל"), והיא מציעה פירוש חלופי לנקודה הזאת. לדוגמה, יש חמישה שלבים לדיון בסוגיה. "תוספות" חולקות על פירוש רש"י בהבנת השלבים ב' וד' של הסוגיה. לעתים נדירות בלבד בעלי התוספות אומרים לנו מה היא תוצאת שתי המחלוקות הנקודתיות האלה, זאת אומרת, מה התוצאה המשפטית של שיטה המקבלת את הפירוש של רש"י לשלבים א', ג' וה' בגמרא ואת פירושן של "תוספות" לשלבים ב' וד'. הלומד צריך אפוא לצרפם יחד כדי לדעת את מסקנת בעלי התוספות בסוגיה זו לעומת מסקנתו של רש"י. לפיכך השאלה שממטירים על תלמידים הלומדים "להכין דף גמרא" (כלומר להבין בכוחות עצמם גפ"ת – גמרא, פירוש רש"י ותוספות) היא "מהי שיטת התוספות?", שהרי לעתים תכופות אין המסקנה הסופית, השיטה עצמה, מופיעה ב"תוספות". ואילו במסורת הרטורית המקבילה – פסקי דין של בית המשפט –

2 סנהדרין 1930; תענית 1934; חלה, שקלים, תמיד, מידות 1934; שבועות, ראש השנה, הוריות, עדיות 1936; מקוואות 1940; קידושין 1942; עבודה זרה 1944; כתובות 1947; גדה 1949.

כל שופט מציג את שיטתו בפה מלא עם סעיפי פתיחה, טיעון רצוף שבסופו סיכום. לפני הקורא ניצבת סדרת "מסות" על המקרה הנדון. המסקנות מפורשות בכל חוות דעת ואינן טעונות ביאור, אך לא ברור מה הם צירי המחלוקת בהבנת החוליות בשרשרת העובדות או בשרשרת הטיעון שבהם נפלגו דעותיהם של השופטים. לפיכך, בשנה א' בלימודי משפטים מרבים לשאול את השאלה: "במה נחלקו השופטים?".

השוני בין שתי דרכי הטיעון מסביר למה קשה כל כך לאדם לסגל לו את טכניקת לימוד הגמרא עם מפרשי ימי הביניים, קרי "ראשונים", אחרי גיל הנעורים, שהרי הוא צריך לקנות לו את המיומנות כדי לראות שאם נוקטים טיעונים א', ב' וה' וחולקים על ג' וד', התוצאה היא שיטת X, ואילו אם נוקטים את הטיעונים א', ב' וג' וחולקים על ד' וה', התוצאה היא שיטת Y. ועוד זאת: בדרך כלל אין מסתפקים בשתי דעות בלימוד סוגיה, כגון אלה של רש"י ותוספות, אלא גם דנים במפרשים אחרים ובהם רשב"א וריטב"א. רשב"א, לדוגמה, מקבל בלי אומר ודברים את הפירוש של רש"י לשלבים א' וב' ואת הפירוש של תוספות לשלבים ד' וה', אך לשלב ג' הוא מעניק פירוש חדש. ואילו ריטב"א מקבל שלבים א' וב' של רש"י, ג' של רשב"א, ה' של תוספות, ואילו שלב ד' הוא מפרש בדרכו שלו. אפילו יאמר כל אחד מן המחברים הללו בביורור את מסקנתו, אם אין בכוחו של הלומד לצרף את כל השלבים איש איש לפי פירושו, אין הוא מבין איך הגיע המחבר לכלל מסקנתו. הרוצה להתקדם בלימוד גמרא שומה עליו לסגל לו את המיומנות הזאת עד שהיא נבללת בדמו ובגופו ולעשות פעולה אינטלקטואלית זו בצורה כמעט אוטומטית. הרי גם מגיד שיעור גם מחבר ספר יזכירו מפרש אחר שחולק בפירוש שלב מסוים, ושניהם מניחים שבלא כל הסבר מצדם השומע מבין את המשמעות המשפטית של השינוי. כל שיעור מתקדם בתלמוד מסתמך על שליטה זו, שליטה שההרגל בה כבר נעשה טבע. טכניקה זו צריכה להיות מופנמת, והפנמה זו, בדומה להפנמת כל טכניקה אחרת כגון זו של נגינה הפסנתר, צריכה להתרחש כאשר כוח הקליטה של אדם וגמישותו הם בשיאם – בילדותו, ולכל המאוחר בשנות הנעורים הראשונות.

ב. "אקולטורציה" ו"אסימילציה"

עלינו גם להבין שתי תופעות סוציולוגיות – "אקולטורציה" ו"אסימילציה". לא המונחים חשובים אלא המושגים. אסימילציה היא קבלה מדעת של הערכים ודרכי ההתנהגות של הסביבה. "אסימילציה רדיקלית" היא התבוללות בסביבה. "אסימילציה חלקית" היא, לדוגמה, "תורה עם דרך ארץ" של ר' שמשון רפאל הירש או "תורה ומדע" של האורתודוקסיה המודרנית בארצות הברית ובארץ. שתי התנועות קיבלו בידועין רבים מערכי החינוך וההשכלה הגרמניים (Bildung) או מערכי ההומניזם

המערבי. אקולטורציה – פירושה שבתהליך אטי ובלתי מודע מיעוט מקבל את אורחה ורבעה של החברה הסובבת אותו. החיך והטעם, לדוגמה, מתחילים להידמות לאלה שבסביבה. נכדיהם של יוצאי מזרח אירופה אוכלים היום פיצה וסנדוויצ'ים, ומסעדות צרפתיות, סיניות ויהודיות כשרות הולכות ורבות אצלם בדומה למסעדות של שכניהם הלא-יהודים, ואילו געפילטע פיש והרינג ובורשט, לחם חוקם של זקניהם, כמעט נעלמו מן התפריט של היום. המוזיקה של הקהילה הדתית ואף של הקהילה החרדית מתדמה למוסיקה של הסביבה. מושגי מנוחה וחופשות נעשים דומים. "יום טוב", שלפנים זכו לחוגג מכוח העבודה המרובה והמייגעת בהכנתו וחגגו אותו בחיק המשפחה והקהילה, הולך ונעלם. היום רבים וגם טובים חוגגים את החגים בבתי מלון. אין מנקים חודש שלם את הבית להכנתו ולהכשרתו לפסח, אין מכשירים את כל כלי הבישול ואין מכינים אוכל בטרחה מרובה עם רכיבים מיוחדים הכשרים לפסח. "יום טוב" נהיה ליום חופשה. במינוח אנגלי: holy days (ימי קודש) נהפכים ל-holidays (ימי חופשה). תהליכים אלו מתרחשים שלא מדעת בעליהם, ואין הם קשורים כלל לאידאולוגיה, שהיא כמובן, עמדה מודעת. אפשר לפרוש דוגמת חסידי סאטמר בארצות הברית מן החברה הסובבת בחינוך, בלבוש ובלשון, כל שכן בקיום מצוות בכל דקדוקיהן ובכללן חומרות שלא שיערונ אבותיהם, אבל הטעם, החיך, טיב המוזיקה, חוש ההומור, מושגי מנוחה וחופשה הולכים ומשתנים שלא בטובת בעליהם בנבכי התודעה שלהם (ושלנו). מסימני האקולטורציה בימינו ביוכל השנים האחרונות הוא פריחת ספרות משנית בהלכה, ספרות המסבירה לכל הקורא בה באופן עצמאי (ולא על דרך פירוש למקור) נושא או תחום הלכתי, כגון הלכות שבת או הלכות ארבעת המינים בכלליהן ובפרטיהן. ספרות זו היא תופעה חדשה לגמרי. לפני דור אחד או שניים לא נודעה ספרות הלכתית בתבנית ספרותית רטורית, ההולכת מן הקל אל הכבד ומסבירה לקורא צעד אחר צעד נושא הלכתי בלשון השווה לכל נפש. בעבר התמקד לימוד תורה בטקסט קלסי – חומש, משניות, גמרא או "שלחן ערוך" – וכל הספרות נכתבה בגדר פירוש והערות לטקסטים האלה או לדומים להם כיאה למסורת גלוסטורית. הכול נסב על המקור, ואדם לא יכול להבין את הפירושים בלי ללמוד תחילה את המקור שהתפרש. הספרות החדשה של מקורות משניים, ספרות שלא ידעו אבותינו, אינה אלא סימן לחדירת המסורת הרטורית של הסביבה אל ספרות ההלכה.

אקולטורציה זו מסבירה גם את הנהייה הרבה אחרי ספרי המאירי בשני הדורות האחרונים, שהרי בכל ספרות הראשונים "בית הבחירה" הוא הספר הקרוב ביותר אל סוגת מקור משני. המאירי מסר מבוא לנושאים הנדונים בגמרא, הוא גם לא דן במשא ומתן שבסוגיה אלא במסקנה הסופית, ובעברית צחה ניסח את השיטות העולות מן הסוגיה. אפשר לקרוא את "בית הבחירה" ולהבינו בלי ללמוד את הסוגיה. אילו קיצרו את ספרי המאירי, שהביא שיטות מרובות, היו ספריו יכולים לשמש תחליף ללימוד

המסכת למעוניינים רק במסקנות ההלכתיות. צורת כתיבה זו נראית לנו ולבני דורנו מובנת מאליה, אך בעיני דורות קודמים הייתה מוזרה. מי כותב חידושי תורה בסגנון הזה? מי כותב מבואות? מי מסכם שיטות? איזה פרשן אינו דן בגופי דברים שבסוגיה, אינו מקשה קושייה ומתרגם? החיבור כל כולו היה חריג. לפיכך זנחו את "בית הבחירה", והיצירה הייתה מונחת בקרן זוית עד שבאה עת ספרות משנית בהלכה, לפני כיובל שנים.

מיד נשאלת שאלה: המאירי מביא שיטות רבות שאינן ידועות לנו ממקור אחר, ומדוע אפוא לא השתמשו בספריו כשם שאנו משתמשים ב"שיטה מקובצת"? תשובתה בצדה. המאירי לא קרא לבעלי השיטות בשמותיהם אלא משום מה, וחידה היא עד היום, הוא השתמש בכל מיני כינויים ובהם "אחרוני הרבנים", "גדולי הדור", "גדולי הדורות", ולא גילה לקוראיו ש"אחרוני הרבנים" הוא כינוי לרבנו תם, "גדולי הדור" – כינוי לרשב"א, ואילו "גדולי הדורות" הוא כינוי לבעל "ספר ההשלמה" ר' משולם בר' משה מבדריש (Beziers). יש בלשונו כינויים שזהותם מתחלפת ממסכת למסכת, ורבים מן הכינויים האלה לא באו על פתרונו עד עצם היום הזה. מכיוון שהקוראים בספרי המאירי לא ידעו מי הם בעלי השיטות, הם לא ידעו איזו חשיבות נודעת לעמודות ההלכתיות שנמסרו על ידי מאירי.

ר' מנחם המאירי אף לא ציטט אלא סיכם. השיחה בין המחבר המקורי ובין הקורא נמסרת באמצעות תרגומו בבחינת "והמליץ בינותם". יש בדרך הזאת מעלה וגם חיסרון: מעלה כאשר הניסוח בהיר יותר מן המקור; וחיסרון מפני שאין לפנינו עצם לשונו של בעל הדעה, ובלשון המקורות – "לשון הזהב" של פלוני. שלא כמאספים האחרים בימי הביניים, כגון ר' יצחק אור זרוע ור' שמואל הסרדי, בעל "ספר התרומות", שהביאו את תורות קודמיהם ככתבן וכלשונו, ניסח המאירי את תוכנו מחדש בעברית הצחה שלו. כתבי המאירי מקובלים וחביבים בימינו גם בזכות סגנונו המודרני למדי. שש-מאות שנה מפרידות בין לשונו לבין העברית בת ימינו, אך פער הזמן והדורות אינו בולט בניסוחיו. אין סגנונו כסגנון הממלכתי והייחודי של רמב"ם ב"משנה תורה", שכן הוא "גבוה" פחות ו"ישיר" יותר וממילא קרוב יותר לעברית שלנו. אינני בלשן, ואין בידי לציין את הרכיבים ואת הסממנים המקרבים את לשונו של מאירי אל לשון ימינו, ואולם כל דובר עברית יעמוד מיד על טיבה. ראוי הוא סגנונו לאפיון במחקר בלשוני. ואולם בצחות הלשון של ר' מנחם המאירי טמונה עוד סיבה לגורל יצירותיו. שוב נדרשת הקדמה קצרה.

כל מי שלמד בישיבה ליטאית או בישיבה נוסח ליטא יודע שמלימוד חידושי ריטב"א נהנים יותר משנהגים מלימוד "תוספות". ניסוחיו של ריטב"א קרובים יותר לדרך החשיבה של חניכי הישיבות האלה. ואילו ר"ן (ובייחוד בפירושו לנדרים או לרי"ף בחולין ובשבועות) נדמה לעתים קרובות כחבר בתנועה הליטאית.

גישת בעלי התוספות היא הגישה הדיאלקטית המתבטאת בזימונן של כל הסוגיות הנוגעות לאכסניה אחת, גילוי סתירות שבהן ויישובן על ידי "חילוק" או "אוקימתא", הבחנה בין שני המקרים שעל פיה שתי הסוגיות על אף הדמיון ביניהן דנות במקרים שונים זה מזה. כמעט תמיד אפשר להבחין בין מקרה אחד למקרה אחר, ולא די ב"אוקימתא" או ב"חילוק" ליישב סתירה. דרושה להבחנות האלה גם הנמקה: למה השוני הוא בעל משמעות משפטית? בעלי התוספות בדרך כלל אינם מסבירים את הסבירות המשפטית ב"חילוקים" שלהם אלא אומרים בלשון קצרה ו"ל"הכי מיירי" וכדומה. את תפקיד ההסברה הניחו לבאים אחריהם. ואולם לא היה בכוח יורשיהם, ר' יהודה שירליאון מפריז, ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג או רבנו פרץ, להגשים את החזון הזה; הם רק מסרו את דברי קודמיהם ולפעמים הוסיפו נופך משלהם. יורשיהם הרוחניים של רבנו תם ור"י (הוא ר' יצחק הזקן בעל התוספות) הם חכמי קטלוניה, רמב"ן ובית מדרשו – רשב"א, רא"ה, ריטב"א ור"ן. בית מדרש זה הוסיף לא רק רובד של תירוצים חדשים אלא גם ממד חדש לחשיבה הדיאלקטית – הנמקת ה"חילוקים" וה"אוקימתות" – הענקת משמעות משפטית להבחנות שהציעו. ממד זה ניכר פחות אצל רמב"ן מטעמים שאין מקום להביאם כאן, אבל הוא בולט לעין אצל תלמידיו, ובפרט אצל תלמידי תלמידיו. בכתבי ריטב"א ור"ן הגיעה החשיבה הדיאלקטית לשיאה בבהירות הניסוח ובהטעמה משפטית. גם הגישה הליטאית מנסה להבחין בין דברים שלכאורה הם זהים או דומים, לגלות את התוכן הרעיוני של שיטות על ידי הבחנות בין הדברים האלה ולזרוע אור על הרעיון המשפטי הגנוז ביסוד שיטה משפטית טכנית. זה שורש הקרבה של אסכולה זו לגישת ה"ראשונים", ההתרחקות הבלבדית בדבריהם וקרבנות המיוחדת לריטב"א ולר"ן. פעמים רבות לא חידשו רשב"א, ריטב"א ור"ן שיטה חדשה אלא ניסחו בדרך מאירת עיניים את שיטת "תוספות" ובייחוד את שיטת הרמב"ן. הקורא בדבריהם יגלה עם איזה רעיון יוריספרודנצי התמודד רמב"ן ואף ניסה לבטא אותו. הם הבהירו והעמיקו את השיטות שאימצו. אצל אחרוני בית מדרשו של רמב"ן באים הרעיונות של קודמיהם לידי גמר-ביטוי ולפעמים אף לידי שכלול תוכן. ברם, אי אפשר לומר דברים אלו על המאירי. את התוכן הטכני של שיטתו הוא ניסח בצורה בהירה ביותר (ואין דומה לו בבהירות), אבל התוכן הרעיוני והתובנה היוריספרודנצית אינם באים לידי ביטוי בסיכומיו. אדרבה, לעתים יש בכתבי רמב"ן כמה מילים עמומות אך "טעונות", ומרגישים שהן מקפלות בתוכן רעיון יסודי אלא שהן דורשות פיתוח וחשיפת המשמעות. באו תלמידיו ותלמידי תלמידיו וגילו לנו מה רצה רמב"ן להביע. המילים הרות-המשמעות האלה דווקא הן נעלמות בניסוחו הצלול של המאירי. מסופקני אם יוכל אדם לזהות מסיכומיו של המאירי איזו שיטה היא של ראב"ד ואיזו של ננס עלום-שם בפרובנס, איזו היא שיטתו של רמב"ן ואיזו היא שיטתו של חכם קטלני שקומת אוב לו בחכמת התלמוד, שהרי הבוננויות המשפטיות ביסוד שיטות ראב"ד או רמב"ן נעלמו

בניסוחיו של המאירי. שלל שיטות מוצגות בבהירות מרבית ב"בית הבחירה", אך הן נטולות עומק. אין המאירי תוהה על הרובד היוריספרודנצי, ולפעמים אפילו מרגישים שאינו ער לו כלל. זו הסיבה השלישית שדורות רבים הזניחו את המאירי, תחילה בימי הביניים ואחר כך בעת החדשה, ונהרו אחרי חידושיהם של רשב"א, ריטב"א ור"ן. על השיטה שכבר ידע הלומד לא הוסיף המאירי מאומה, ושיטה שלא נודעה ללומד קודם לכן, נימוקיה לא היו עמה. היא הייתה עוד דעה אפשרית בלבד ודעה בלא זכות אבות, שהרי המאירי גם לא נקב בשם בעליה.

נמצאנו למדים שהמאירי הקדים את זמנו במאות שנים בסגנונו הקרוב לסגנון המודרני ובתבנית הספרותית שיצק בה את ההלכה, שהיא התבנית הרטורית המתקרבת לזו השלטת בימינו, ועם זה היה אדיש להתפתחויות בהבנת ההלכה שחלו באותה העת בערים הסמוכות לעירו פרפיניין (Perpignan), בגרונה ובברצלונה, בבתי מדרשם של רמב"ן ורשב"א. רק בהגיע תור ספרות משנית בהלכה, לפני דורות מעטים, הגיעה – סוף סוף – השעה של עטו הבהיר.